

Зоологічні колекції та музеї як осередки дослідження біорізноманіття

Ігор ЗАГОРОДНЮК, Ігор ЄМЕЛЬЯНОВ, Оксана ЧЕРВОНЕНКО

*Національний науково-природничий музей НАН України
вул. Богдана Хмельницького 15, Київ, 01601, Україна
zoozag@ukr.net, nmnh@museumkiev.org, entomo@ukr.net*

Зоологічні колекції й музеї є одним з найцінніших надбань природничої науки завдяки низці особливостей, а надто тому, що вони дозволяють концентрувати й накопичувати в одному місці матеріали, які неможливо зібрати за короткий проміжок часу силами одного дослідницького колективу, забезпечуючи збереження колекційних зразків різної давнини та з різних місцевостей в одному місці. Завдяки цьому окремі колекції й музеї в цілому створюють можливість дослідження достатніх для аналізу вибірок та порівняння різних зразків, включаючи й верифікацію даних, які вивчаються й публікуються різними дослідниками.

Відповідно до цих особливостей, зоологічні та природничі музеї є центрами, навколо яких розвивається зоологія (завдяки фондовим колекціям) та просвіта (завдяки експозиціям) (Шидловський, 2012 а). Докладніше зупинимося на задачах, які дозволяє вирішувати дослідження колекцій.

Задачі, що вирішуються завдяки колекціям

Накопичення матеріалів, що є результатами кропітких досліджень кількох поколінь колекторів та дослідників, у окремих робочих колекціях та в музеях дозволяє науковцям вирішувати величезну кількість завдань, серед яких найбільш типовими прикладами є:

- 1) аналіз біотичного (видового) різноманіття певного регіону,
- 2) ревізія систематики на основі вивчення мінливості,
- 3) порівняння нового матеріалу з еталонними серіями,
- 4) перевизначення матеріалів попередників за новими критеріями,
- 5) вивчення історії розвитку зоологічних досліджень регіонів,
- 6) вивчення змін складу фауни та змін мінливості окремих видів,
- 7) накопичення матеріалів для вивчення дуже рідкісних видів.

У доповнення до цього переліку важливо додати можливість вивчення на колекційних матеріалах змін поширення окремих видів та груп видів тварин протягом певного історичного періоду, формулювати припущення та гіпотези, на основі яких можна з'ясувати причини зникнення та змін ареалів тварин. Також до цього переліку варто додати апробовані автором та колегами дослідження фенології та географічного поширення рідкісних видів, екоморфологічної диференціації близьких видів та видів-двійників, аналіз вікової та географічної мінливості модельних видів, історичних змін фауни окремих регіонів тощо.

Не менше значення колекції та музеї мають для формування різноманітних концепцій та парадигм, зокрема до тих чи інших домінуючих концепцій виду (напр., типологічної), концепцій гомологічної мінливості та гетерохроній у віковій мінливості, різноманітних біогеографічних правил (наприклад, правила Алена або Бергмана).

Навіть невеличкі уламки однозначно ідентифікованих зразків можуть стати основою опису важливих фауністичних знахідок, у тому числі й палеонтологічних. Тим більш важливими є цілі зразки з числа вологих (мокрих) препаратів, які дозволяють вивчати м'які тканини. Велику роль колекції відіграють при ревізії таксономії різноманітних груп, що пов'язано з типовими серіями тих чи інших таксонів.

Значний сплеск уваги до зоологічних музеїв був у період первинних описів таксономічного різноманіття фауни й домінування типологічної концепції виду. Численні огляди й каталоги колекцій та типових серій стали ознакою розвитку музеїв упродовж XIX–XX ст. Останнім часом унаслідок поширення генетичних методик аналізу біорізноманіття увага до вивчення морфологічних серій послабилася. Проте закономірним стає й повернення до морфологічного матеріалу, особливо у зв'язку з необхідністю співставлення результатів генетичних досліджень з раніше описаними таксонами. У низці випадків такі дослідження дозволяють виявляти раніше не описані тонкі морфологічні відмінності «малих» видів, які виявляють у складі раніше визнаних видів, а тепер надвидів.

Дуже важливою роль колекцій виявилася при вивченні раритетної частини фауни. Одна з особливостей раритетності — дуже низька чисельність, а тому й представленість таких видів у колекціях — тільки й саме завдяки поступовому накопиченню зразків у музеях дозволяє аналізувати такі особливості рідкісних видів, як географічне поширення, мінливість, аналіз сезонності знахідок та біотопів, динаміка ареалу та відносної рясноти у часі, віко-статева структура вибірок тощо (Загороднюк, Годлевська, 2001; Загороднюк, 2008). З огляду на актуальність аналізу раритетної частини біоти такі дані є не лише важливими, але й можуть бути проаналізовані саме завдяки колекціям, що накопичувалися упродовж десятиліть (Шидловський, 2003; Загороднюк, Коробченко, 2008).

Дуже важливим у перспективі є формування єдиної багатошаблевої системи обліку зоологічних колекцій всіх установ та організацій, яка представлятиме собою комплекс документів, пов'язаних взаємними посиланнями. Така система спростить пошук необхідних матеріалів і дозволить поновити втрачені відомості (Червоненко, 2013).

Різноманіття колекцій

Важливо пам'ятати й про те, що мережа музеїв дозволяє не тільки накопичувати й вивчати матеріали з різних регіонів, але й формувати великі сумарні вибірки, забезпечувати можливості обміну колекціями, зменшувати ризики втрати цінних колекцій при збереженні їх у невеликій кількості великих сховищ. Завдяки цьому зростає роль малих колекцій, сумарні обсяги яких є значними, а регіональна специфіка стає не недоліком, а їхньою перевагою. Серед інших варто відмітити зоологічні колекції наступних груп установ та організацій:

- 1) колекції академічних інституцій, зокрема наукових природознавчих музеїв та інститутів НАН України;
- 2) колекції галузевих дослідних інститутів (включно з санепідемстанціями, станціями захисту рослин тощо);
- 3) природничі музеї природних заповідників та інших об'єктів ПЗФ;
- 4) зоологічні музеї університетів, академій та інших вишів (Шидловський, 2012 б),
- 5) краєзнавчі та природознавчі музеї всіх рівнів.

Однією з найбільших задач всіх музеїв є забезпечення можливості довготривалого і безпечного збереження зразків та створення можливостей подальшого наповнення колекцій, каталогізація даних та вільність і простота доступу до таких каталогів і баз даних (Писанець, 2009). З кожним роком такі можливості зменшуються, хоча потреби в аналізі складу й моніторингу біорізноманіття зростають. Цей парадокс може бути вирішений найпростішою, почасти елементарною увагою до самого факту існування колекцій. Вони є не архівом, потрібним для одиниць, вони є джерелом актуальних даних, які необхідно постійно накопичувати, перевіряти й аналізувати. Власне, у цьому і є цінність колекцій і в цьому полягає їхня незамінність жодними описами чи фільмами.

Освітня й просвітницька роль колекцій

Не варто забувати й про освітню та просвітницьку роль зоологічних зібрань. Тисячі людей, які щороку відвідують той чи інший музей, знайомляться з біологічним різноманіттям, дізнаються про зміни фауни і несуть ці знання в нові кола спілкування. Врешті, музеї є центрами з видання спеціальної наукової літератури (напр.: Писанець, 2005).

Окремий пласт проблем становить вивчення колекцій як центрів розвитку природничих досліджень: їхнього накопичення та перемішень, розви-

тку музеїв як центрів аналізу біорізноманіття, історії дослідницьких колективів та просвітницької діяльності. Прикладами таких розвідок можуть бути дослідження колекцій хижих птахів О. Грабаря в зоологічному музеї Ужгородського університету (Потіш, Потіш, 2005), вивчення орнітологічної колекції проф. Ф. Страутмана в Зоологічному музеї Львівського університету ім. І. Франка (Шидловський, 2007), біографічні розвідки щодо досліджень І. Сахна та історії формування колекцій зоологічного музею Луганського університету (Загороднюк, 2011).

Всі ці особливості окремих колекцій та потужних музейних фондів дозволяють сподіватися на подальший прогрес у вивченні й моніторингу біологічного різноманіття, яке перебуває у неперервній динаміці.

-
- Загороднюк І.* Види-двійники і морфологічно близькі види ссавців у колекціях зоологічних музеїв // Сучасний музей. Наукова й експозиційна діяльність / За ред. І. В. Скільсько-го. — Чернівці: ДрукАрт, 2008. — С. 25–34.
- Загороднюк І.* Іван Сахно та розвиток зоології й музейної справи на Луганщині: історичні розвідки // Вісник Нац. наук.-природн. музею. — 2011. — № 9. — С. 69–89.
- Загороднюк І., Годлевська Л.* Кажани в колекціях зоологічних музеїв України // Міграційний статус кажанів в Україні. — Київ, 2001. — С. 122–156. — (Novitates Theriologicae; Pars 6).
- Загороднюк І., Коробченко М.* Раритетна теріофауна східної України // Раритетна теріофауна та її охорона. — Луганськ, 2008. — С. 107–156. — (Праці Теріол. шк.; Вип. 9). — ISBN 978-966-02-4638-6.
- Павлинов І. Я.* Музейные коллекции как феномен науки // Известия Музейного фонда им. А. А. Браунера. — 2008. — Т. 5, № 5. — С. 1–4.
- Писанець Є. М.* Видавнича діяльність Зоологічного музею // Збірник праць Зоологічного музею. — Київ, 2005. — № 37. — С. 5–12.
- Писанець Є. М.* Зоологічні колекції України: значення, сучасний стан і перспективи розвитку // Природничка музеологія. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 17–18.09.2009 р.). — Львів, Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 9–17.
- Потіш Л. А., Потіш Н. І.* Колекція хижих птахів та сов А. А. Грабаря в Зоологічному музеї УжНУ // Матеріали научних читань «100-ліття научної діяльності ужгородського натураліста Александра Грабаря» (15 юлія 2005, Ужгород). — Ужгород, 2005. — С. 14–20. — (Научный вестник / Научный Центр Русинистики. — Роч. 1, ч. 1).
- Червоненко О. В.* Облік та зберігання природних об'єктів як головна функція природничих музеїв // Практичні питання природничої музеології: Матер. III наук.-практ. конф. (24–25 жовтня 2013 р. м. Київ). — Київ, 2013. — С. 37–39. — ISBN 978-966-02-7001-5.
- Шидловський І. В.* Становлення та раритети Зоологічного музею імені Бенедикта Дибовського // Наук. зап. Держ. природозн. музею. — Львів, 2003. — Вип. 18. — С. 17–22.
- Шидловський І. В.* Матеріали до вивчення орнітологічної колекції професора Ф. Й. Страутмана Зоологічного музею ЛНУ ім. І. Франка // Известия Музейного фонда им. А. А. Браунера. — Одесса, 2007. — Т. 4, № 2–3. — С. 51–52.
- Шидловський І. В.* Роль і статус вузівських природничих музеїв у суспільстві // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика : збірка праць Міжнар. наук.-практ. конф. (6–7 жовтня 2011 р. м. Київ). — Ніжин, 2012 а. — С. 405–413.
- Шидловський І. В.* Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012 б. — 112 с. — ISBN 978-966-613-940-8.